

KAMNI, LJUDJE IN VOLI (?)

Inja Smerdel

17

IZVLEČEK

Prispevek prinaša topografijo nekaterih znanih oziroma odkritih slovenskih kamnolomov mlinskih kamnov in razpravljanje o mlinskih kamnosekih in o njihovi dejavnosti (o znanjih, temeljnih delovnih tehnikah in orodjih, o transportu, o kupcih, prodaji in medsebojnih odnosih); o vsem tistem, kar je v sicer številnih študijah o mlinih in mlinarjih na Slovenskem ostajalo bolj ali manj ob robu. Razprava temelji na soočenju redkih drobcev iz raznovrstnih virov in slovstva s skupimi spomini izdelovalcev mlinskih kamnov.

Ključne besede: mlinski kamen, kamnolom, kamnosek, mlinar, viri preživljanja, transport

ABSTRACT

The article present a topography of some known and discovered Slovene millstone quarries and a treatise on millstone makers and their trade (skills, basic working techniques and tools, transport, customers, sales, and mutual relations), that is about everything that has remained more or less marginal in the many studies on mills and millers in Slovenia. The treatise is based on a confrontation of rare bits of information from diverse sources and literature with scant memories of millstone makers.

Key words: millstone, quarry, stonemason, miller, sources of livelihood, transport

Vstopne besede

Prispevek pod gornjim naslovom,¹ ki ga je navdihnila impresivna fotografija s preloma devetnajstega in dvajsetega stoletja – dokument prevažanja nabrežinskega marmorja v Trstu s šestnajstimi pari istrskih volov; ovekovečenje živalske moči, nekdanj skoraj neobhodne pri delu s kamni –, je svojevrsten besedilni konglomerat iz topografije znanih oziroma odkritih slovenskih kamnolomov mlinskih kamnov in etnološke

¹ Besedilo je bilo napisano in predstavljeno kot vabljeni prispevek na mednarodni konferenci "Les meulières. Recherche, protection et mise en valeur d'un patrimoine industriel européen (antiquité-XXIe s.)", ki je bila od 22. do 25. septembra 2005 v Grenoblu, v Maison des Sciences de l'Homme/Alpes, v organizaciji Univerze P. Mendès v Grenoblu in Rimsko-Germanskega centralnega muzeja v Mainzu. V francoščini bo besedilo objavljeno v zborniku prispevkov z omenjene konference.

razprave o mlinskih kamnosekih²: o trajanju in vrsti njihove dejavnosti, o medsebojnih odnosih, o znanjih, o temeljnih delovnih tehnikah in orodjih, o transportu kamnov, o komuniciranju s kupci in o prodaji ... Razprava temelji na soočenju redkih pričevalnih drobcev iz raznovrstnih virov in slovstva s skupnimi spomini izdelovalcev mlinskih kamnov in pripovedmi posameznikov, ki so jih še uspeli uzreti pri delu. Sklepno vezivo prispevka je pogled na današnje stanje obravnavanih kamnolomov mlinskih kamnov v Sloveniji, v razmerju med spominom in pozabo.

18

S kamnolomi mlinskih oziroma povečini žrmeljskih kamnov sem se prvokrat srečala ob svoji raziskavi o izdelovanju, prodaji in rabi žrmelj v odmaknjenih predelih vzhodne Slovenije (v vasi Donačka Gora, v Podgorju pod Resevno in v Rifniku, kjer nemi nizi navpičnih, vboklih kamnitih "stebrov" v zadnjih dveh omenjenih krajih pričajo o dolgoletnih, morda večstoletnih kamnoseških posegih)³. Tedaj sem – popolnoma nasprotno kot v primeru žrmelj – ugotavljala prav zavidljivo stanje raziskanosti mlinov na Slovenskem. In vendar v obstoječih študijah geografov, zgodovinarjev, etnologov in drugih piscev – sukajočih se še posebej okrog različnih vrst mlinov glede na oblike in velikosti vodnih koles in drugih tehničnih podrobnosti, okrog njihovega gospodarskega pomena, njihove družbene in kulturne vznemirljivosti – skorajda ni bilo mogoče prebrati stavka, ki bi razkrival krajevni izvor ali ime izdelovalca mlinskih kamnov, srčike vsakega mlina in predmeta večne mlinarjeve skrbi. Izhodišče za nadaljnje odkrivanje ter raziskovanje kamnolomov mlinskih kamnov v Sloveniji sta tako lahko postali le dve – tudi v tem pogledu povedni deli, *Mlinarji in žagarji v dolini zgornje Krke* spod peresa etnologa Janeza Bogataja (1982) in *Mlini na Gorenjskem* zgodovinarke Majde Žontar (1974).⁴ Raziskovalni napotek je prinesel še slučajni ogled televizijske oddaje *Ob bistrem potoku je (bil) mlin*, v kateri sem uzrla prepadno steno kamnoloma pod Starim gradom nad vasjo Podgrad pri Ljubljani, s prepoznavnimi sledmi klesanja mlinskih kamnov, ki ga navedena pisca nedvoumno ne omenjata. Bogataj na temelju mlinarskih pripovedi iz sedemdesetih let preteklega stoletja dokaj stvarno razkriva, da so ti "bele kamne kupovali pri izdelovalcih, in sicer pri Janezu Puharju v Naklem (pri Kranju) ter Petru in Janezu Novaku na Jami (pri Mavčičah)". Ob tem ugotavlja, da so imeli mlinarji iz doline gornje Krke v zvezi s poznavanjem izdelovalcev oziroma krajev, kjer so izdelovali kamne in kjer so jih oni kupovali, povečini "zelo skromno razvito geografsko obzorje". Pri več kot polovici so se v zavesti mešali "pojmi bližnjih večjih krajev in železniških postaj" (s katerih so prihajali kupljeni kamni po železnici), le posamezni so imeli naslove izdelovalcev "zapisane v zvezku ali knjigi izdatkov in odhodkov", nekateri mlinarji pa se sploh niso več spominjali, kje naj bi bili kamne kupovali. Ne povsem točno so mu

² Uporabljena poklicna oznaka je bila prebrana na žigu na dopisnici Franca Puharja, izdelovalca mlinskih kamnov s Police pri Naklem (kopijo, ki jo je prijazno posredoval etnolog Janez Bogataj, hrani Arhiv SEM). Za enega izmed njegovih prednikov je v matični knjigi iz druge polovice 18. stoletja kot oznaka poklica na primer navedeno Mühlstein Meister, mojster za mlinske kamne ... (Črnilec 2003: 2).

³ Razprava z naslovom "Mati naša, daj nam danes naš vsakdanji kruh!" je bila leta 2002 predstavljena na mednarodnem kolokviju v La Ferté-sous-Jouarre ter objavljena v zborniku prispevkov s tega kolokvija (Smerdel 2003: 125–148) in v *Etnologu* (Smerdel 2002: 141–194).

⁴ Kupovanje mlinskih kamnov "na Gorenjskem, v Naklem in na Jami pri Mavčičah" drugače – a le z navedenimi besedami – omenja tudi France Habe v delu *Mlini in žage na vodni pogon na Pivki in Planinskem polju nekoč in danes* (Postojna: Občina Postojna 1996: 18).

tako sporočili tudi lokacije, kjer so izdelovali črne kamne: “na Koprivniku pri Kočevju, v Lazah oziroma Dolskem pri Litiji⁵ in v Ortneku” (Bogataj 1982: 126, 174). Majda Žontar pa pred tridesetimi leti (Žontar 1974: 22) zapiše naslednje: “Bele mlinske kamne izdelujejo od nekdaj pri Puharjevih na Polici pri Naklem. /.../ Obrt izdelovanja mlinskih kamnov se je dolgo obdržala tudi pri Novakovih na Jami pri Bregu ob Savi in pri Reginčevih v Struževem pri Kranju.” In v delu besedila o grajskih mlinih na Gorenjskem posredno sporoči še kamnolom črnih kamnov v Stirpniku oziroma v njegovi bližini v Selški dolini,⁶ z navedbo iz loškega urbarja iz leta 1501, “da so podložniki iz stirpniške župe morali prevažati vse potrebne mlinske kamne h grajskim mlinom v Škofji Loki” (Žontar 1974: 9, 11).

Za fizično odkrivanje lokacij kamnolomov mlinskih kamnov, določanje kamnin in za vzporedno etnološko terensko raziskavo z iskanjem ustreznih virov in slovstva sem se odločila zlasti na podlagi krajev in izdelovalcev, navedenih v Bogatajevi študiji. Za bele kamne so ti kraji Jama pri Mavčičah, Polica pri Naklem in (po Žontarjevi) Struževo pri Kranju ter za črne Podgrad pri Ljubljani (pri Bogataju nejasne Laze oziroma Dolsko), Ortnek pri Ribnici in dokaj nedoločeno⁷ Kočevsko. Imenovani izdelovalci belih mlinskih kamnov so izpostavljeni tudi v besedilu Žontarjeve (Žontar 1974: 22) – in sicer kot tisti, ki so “s kamni zalagali vse slovenske mlinarje, izvažali pa so jih tudi na Hrvatsko” –, osrednja Slovenija, v katero sodijo pri Bogataju navedene lokacije kamnolomov črnih mlinskih kamnov, pa je bila domnevno (Horvat, Župančič 1987: 107) že v rimski dobi “kamnarski center”, ki je zalagal vzhodne in zahodne province ...

Iskanje ustreznih sogovornikov – morda katerega zadnjih mlinskih kamnosekov ali ljudi, ki se teh spominjajo – je bilo v imenovanih krajih skoraj detektivski posel, pri katerem ni manjkalo “usodnih naključij” in srečanj z nepričakovano vznemirljivimi posamezniki,⁸ in odkrivanje kamnolomov je bilo v nekaterih primerih skorajda filmsko pustolovsko ... Na sledi za belimi kamni sem v vasi Jama pri Mavčičah našla Jožeta Novaka, edinega živečega nekdanjega izdelovalca mlinskih kamnov, čigar pričevanje je bilo moj edini neposredni ustni vir. O Novakih z Jame je bil drugače v šestdesetih letih preteklega stoletja posnet etnološki film, avtorja Naška Križnarja, izjemen filmski dokument postopka izdelovanja mlinskih kamnov, a je (kot kaže) izgubljen. V Struževem pri Kranju sem spoznala pisateljico Berto Golob, tamkajšnjo domačinko, ki mi je iz svoje

⁵ Laze, ki leže na desnem bregu reke Save nasproti Dolskega, imajo železniško postajo, na kateri so najverjetneje nalagali na vagone mlinske kamne, izklesane v kamnolomu pri vasi Podgrad. (Kot železniška postaja je drugače Podgradu bližja tista v Zalogu.)

⁶ Le-tega v študiji o prazgodovinskih in rimskih žrmljah v zahodni Sloveniji in o prvih rezultatih zadevne petrografske analize omenjata tudi geolog Horvat in arheolog Župančič (Horvat, Župančič 1987: 106): “... v Selški dolini še pred 40 leti obdelovali kremenov konglomerat za mlinske kamne.”

⁷ Pri Bogataju navedenega kraja Koprivnik pri Kočevju ni v Atlasu Slovenije (Ljubljana 1986). Zmago Šmitek v etnološki topografiji občine Kočevje (Šmitek 1981: 34) piše, da so “kamnita mlinska kolesa in kolesa za stiskanje sadja dobivali iz Štalcerjev in Kaptola”. Štalcerje mi je omenil tudi zgodovinar Kordež iz Pokrajinskega muzeja v Kočevju in Kočevarje kot kamnoseke. Kočevarji oziroma kočevski Nemci so bili od sredine 14. stoletja do leta 1942, ko je nacistična oblast to nemško narodno skupino z območja Kočevskega preselila na novo naseljitveno območje na Spodnjem Štajerskem, med najstarejšimi nemškimi narodnimi skupinami zunaj Nemčije in Avstrije (Ferenc, Zupan, Bavdaž 2002: 9). In tu nastopi izguba spomina ...

⁸ Zvočne zapise njihovih pripovedi hrani Arhiv SEM (A 05/1, A 05/2).

ustvarjalne zakladnice pritresla očarljivo črtico *Kamen skala* (2004), svojski pomnik mlinskim kamnosekom Puharjem in “njihovi” tisočletni konglomeratni skali, ter mi pozneje poslala domoznansko knjižico *Daljna preteklost naše vasi* (Golob 1999), v kateri je sporočila struževske kraje izsekovanja mlinskih kamnov. Po njih me je s pomočjo maloštevilnih prepoznavnih sledi vodil njen sosed Franc Pleša, ki je v zadnjih letih mlinsko-kamnoseške obrti s tovarnjakom prevažal Puharjeve mlinske kamne s Police na železniško postajo v Kranj. Na Polici pri Naklem je bila moja sogovornica Štefka Pavlin, gospodinja velike kmetije “pri Poličarju”, kjer so Puharjem nekoč dali v zakup kamnolom in kjer je na njeno pobudo ter v tesnem sodelovanju s Puharjevo hčerjo Maro Črnilec, avtorico spominske brošure *Izdelovalci mlinskih kamnov, umetniki izdelkov iz konglomerata* (2003), nastal “Muzej mlinskih kamnov v naravi”. Zgodbo o mlinskih kamnosekih Puharjih ter o njihovem delu in izdelkih v njem neposredno “pripovedujejo” ohranjene snovne priče: konglomeratna skala s sledmi izsekovanja ter rekonstruirani “odprta streha” oziroma lopa in delovna baraka s celovitim inventarjem orodja, opreme in ohranjenih dokumentov. Na sled črnim mlinskim kamnom, v Podgrad pri Ljubljani, pa sem prišla s pomočjo podatkov o dokumentarnem televizijskem filmu o mlinih.⁹ Ti so me napotili k dvema podgrajskima možema – k nekdanjemu in k sedanjemu predsedniku tamkajšnjega kulturnega društva; k ljudskemu pesniku, glasbeniku in pisatelju Antonu Corelu in k ljubiteljskemu zgodovinarju Viktorju Grilcu. Prvi je v spomin na mlinske kamnoseke napisal ter uglasbil pesem *Kamnarjeva pomlad* (2004) in drugi, moj vodnik do prepadne stene s sledmi izsekovanja, je v svojem zgodovinskem delu o Podgradu ubesedil povedno poglavje o kamnolomu mlinskih kamnov. To temelji še posebej na navajanju zadevno zgovornih listin iz bogatega arhivskega fonda graščine Dol pri Ljubljani, iz 17. in 18. stoletja, saj se “najstarejši prebivalci Podgrada sekanja mlinskih kamnov ne spominjajo več” (Grilc 2003: 71–73). V drugem imenovanem kraju, iz katerega so prihajali črni kamni, v Ortneku, sem išoč kogarkoli, ki bi vedel karkoli o sporočenem kamnolomu, kot prvega sogovornika srečala prav lastnika zemlje, na kateri so bili nekdanji ortneški “pruhi”¹⁰; potomca ortneških graščakov Huberta Kozlerja, ki me je napotil k Ludviku Kosu, nečaku tamkajšnjih izdelovalcev mlinskih kamnov in poznavalcu poti do več kamnolomov. Ne dovolj jasno določeni kraji izdelovanja črnih mlinskih kamnov na Kočevskem, kamor se na podlagi védenja o izseljenih Kočevarjih kot njihovih poglavitnih izdelovalcih sploh nisem odpravila (gl. op. 7), pa ostajajo siva lisa v tem pogledu izgubljenega spomina ...

Topografija kamnolomov belih in črnih mlinskih kamnov in kamnin

Delitev na bele in črne mlinske kamne – ter posledično na kamnolome belih in črnih kamnov – sodi v tradicijo mlinarskih poimenovanj, s katerimi so označevali kamne

⁹ Dokumentarna oddaja z naslovom *Ob bistrem potoku je (bil) mlin*, po scenariju Nadjje Jarc, v treh delih. V prvem delu, v Mlinih ob Kolpi, ki je bil prvič predvajan na I. sporedu TVS 7. septembra 2004, je bil predstavljen kamnolom v Podgradu.

¹⁰ Iz nem. Bruch = lom, prelom oziroma Steinbruch = kamnolom.

za mletje različnih žit. Na podlagi pripovedi devetih mlinarjev iz doline gornje Krke,¹¹ lastnikov obrtniških ali storitvenih mlinov, ki so povečini s štirimi (pet mlinov), petimi (trije mlini), do največ šestimi kamni (oziroma pari kamnov) mleli za potrebe mlevcev iz bližnje in daljne okolice, so bili beli kamni navadno po trije in črni po eden ali dva. Bele kamne so uporabljali za mletje pšenice, koruze, ajde in zmesi več žit, črne za oves in za prašičjo krmo. Beli so bili naslednji kamni: prvi – “ajncer” ali drugi – “cvajer”, “ta (p)šeničən al ta béu” in “karuzən” ali “ta türškau kámən” sta bila za mletje pšenice in koruze ali turščice, tretji – “drajer”, “ta zméjsən kámən”, je bil za mletje zmesi več žit (pšenice, koruze, ajde, rži ...). Črna kamna sta bila četrti – “firer”, “ta črn kámən”, “za prešiče”, in peti – “finfar”, “ta zádñji”, “ta ovsén”, oba za mletje ovsa ali bolj grobe ovsene, koruzne in ječmenove zmesi za svinje.

V Sloveniji, kjer so kamninska podlaga tal pretežno usedline (Vesel et al. 1992: 10),²¹ so za izdelovanje belih mlinskih kamnov kot kaže povečini uporabljali mehkejšo in svetlejšo belkasto sivkasto apnenčevno konglomerate oziroma konglomerate s pretežno apnenčevimi prodniki in za klesanje črnih kamnov trše in temnejše rjavkasto sivkaste kremenove konglomerate.

V kraju **Jama** pri Mavčičah, vrstni vasi, ležeči na Kranjski ravni, postavljeni tesno ob desni savski breg, kjer rečno korito dosega najožje mesto in voda največjo globino pod navpičnimi čermi, je izpričano izdelovanje belih mlinskih kamnov iz “savske labore” (Krajevni leksikon 1937: 242). Pod tem imenom znana kamnina je *neenakomerno trden kvartarni konglomerat s sivimi, pretežno apnenčevimi prodniki in s pisanim peščeno lapornim vezivom* (Vesel et al. 1992: 42, 43). “Jame”, kot tu imenujejo kraje izsekovanja mlinskih kamnov,¹² so imeli prav v savskem bregu. Njihove sledi so povečini zasute zaradi gradnje številnih novih hiš, vidne so le še nasproti domačije “pri Kalan” (na Jami št. 28), “təm, kjer je Kalan hódu race glédāt” ...

Kraj **Struževo**, ki danes velja že za del Kranja, leži ob levem bregu Save, kjer ta priteče iz ožje doline na Kranjsko ravan. Poseljen je na tako imenovanih brezijskih stopnjevinah, terasah, katerih prva je Kranjsko polje, vas pa se začne na drugi stopnjevini, na Policah. Nad zdaj zasuto hudourniško strugo, imenovano Skadóv ali Suhi dol, po kateri naj bi se bila v davni preteklosti v Savo izlivala Tržiška Bistrica, leži skalnati rob Štenek (ledinsko ime domnevno izvira iz nemške besede Steineck = kamniti kot, vogal, rob, a je najverjetneje kar staro domače ime s pomenom stena). Prav tu in na Policah so nekdaj iz skal izsekovali mlinske kamne (Golob 1999: 1, 2). Kamnina je tudi v Struževem *labora, kvartarni konglomerat* ..., na Policah pa je vidnih nekaj sledi jam oziroma posameznih poskusov izsekovanja.

Kraj **Polica** leži ob vzponu glavne ceste iz Naklega na višjo ploskev Kranjskega polja. Prav za hrbtom vasi se začne dvigovati Uden boršt (ali Udenboršt), skalnati rob nekdanje struge Tržiške Bistrice. Jamam, v katerih so iz *kvartarnega konglomerata* (ali morda celo iz še starejše, terciarne kamnine, saj velja, da gre prav tu za najstarejšo

¹¹ Zabeleženih v terenskih zapiskih, hranjenih v arhivu etnološkega oddelka Dolenjskega muzeja v Novem mestu. Njihova zapisovalca sta bila povečini Janez Bogataj in Janez Dular; zapiski so iz let 1971, 1975, 1976 in 1979.

¹² Vas Jama omenja že darilna listina Otona II. iz leta 973 (Krajevni leksikon 1937: 242). Je morda mogoče na podlagi imena premišljati o zelo zgodnjem izdelovanju mlinskih kamnov v tem kraju?

Savsko-Bistriško teraso) izsekovali bele mlinske kamne, je mogoče slediti po zahodnem robu Udenboršta vse od Police do Pečic na Pivki oziroma do Naklega (Črnilec 2003: 3). Najbolj dostopna in največja (z višino prek 10 metrov), z “Muzejem mlinskih kamnov v naravi”, je jama za kmetijo “pri Poličarju”, na Polici št. 1.

Vas **Podgrad** pri Ljubljani se je umestila ob izlivu potoka Besnica v Ljubljano, le za lučaj od Zaloga in tik pred sotočje Save, Ljublanice in Kamniške Bistrice. Na jugozahodu se nad njo dviga Kašeljki grič, kjer na zašiljenem stranskem vrhu z nekdanjim ledinskim imenom Ostri vrh (*Oster verh*), na današnjem Starem gradu, leže ruševine srednjeveškega gradu rodbine Ostrovrharjev. Prav pod njim, malo pod vrhom vzpetine in južno od ruševin, “je v strmem in skalovitem pobočju navpičen odlom peščenjaka višine okoli 25 metrov in širine 40 metrov. V bližini se nahaja še več manjših pečin.” (Grile 2003: 49, 71) Sodeč po krožnih sledeh klesanja vsaj štiri. V njih je izpričano izdelovanje črnih mlinskih kamnov. Na podlagi opisa (bolj nepropustna tla, “za vsakim grmom en studenček”, kislja zemlja z obilo borovnic in praproti, kamen bolj rjavkast) in ustrezne konzultacije¹³ ob ogledu vzorca s pomočjo geološke karte¹⁴ je bilo kamnino mogoče določiti kot *permokarbonski kremenov konglomerat s kremenovo-peščenim vezivom (s prodniki kremena velikosti zrn ponavadi med 0,5 in 2 centimetroma)*.

Ortnek je razpotegnjeno dolinsko naselje ob železniški progi in cesti iz Ljubljane proti Kočevju. Na jugozahodu se nad njim dviga hrib Žrnovec z razvalinami starega ortneškega gradu, ki so ga v 13. stoletju zgradili Ortenburžani (Krajevni leksikon 1971: 568). Na zemlji njegovih zadnjih lastnikov Kozlerjev (od 1820) je na tem osamelcu z neprepustno, kisljo zemljo, z obiljem vode, praproti in borovnic, izpričano lomljenje kamnitih plošč za izdelovanje črnih mlinskih kamnov. “Pruhov je blo enih pet do šest; eden ali dva večja in nekaj manjših.” Trd in zato “izredno cenjen” kamen, ki je verjetno dal temu hribu ime (Žrnovec), je “zrnjevec”. Ogledani vzorec in geološka karta¹⁵ ga določata kot *permški kremenov konglomerat*.

O mlinskih kamnosekih in njihovi dejavnosti

Kdo vse pa so bili v teh krajih “mojstri za mlinske kamne” (kot je bila v 18. stoletju zapisana poklicna oznaka za enega izmed Puharjev)? Od kdaj do kdaj je obstajala njihova dejavnost – in – ali je bila njihov temeljni ali zgolj dopolnilni vir preživljanja?

Na Jami (št. 24), po domače “pri Rótarju”, je zraslo in delalo kar nekaj rodov mlinskih kamnosekov. “*To je blo že préh – že za dva rodova jest vem – bal nazaj pa ne vem,*” mi je pripovedoval Jože Novak (roj. 1923). Bele kamne so izdelovali njegov oče Janez Novak (roj. 1891, u. 1956), “*od očeta oče*”, stric Peter Novak (roj. 1900, u. 1960) in brat Franc (roj. 1919, u. 1968). Jože je po njegovi smrti vztrajal tja do sedemdesetih let preteklega stoletja, ko so naročila za kamne počasi usahnila. “*Takrát so mlinarji že upéšal ...*” Rotarjeva kmetija je bila bolj majhna: “*ene tri, štir živine – dve kravi, pa*

¹³ Vzorce sva si tudi tokrat (kot pred tem pri raziskavi o žrmljah) ogledali z geologinjo Bredo Činč Juhant iz Prirodoslovnega muzeja Slovenije.

¹⁴ Osnovna geološka karta SFRJ (1:100.000), Tolmač za list Ljubljana, L 33–66, Beograd 1983, str. 16.

¹⁵ Osnovna geološka karta SFRJ (1:100.000), Tolmač lista Ribnica, L 33–76, Beograd 1974, str. 16–18. Ti konglomerati so sveži večinoma sivi (lahko tudi zelenkasti in belkasti), prepereli pa rjavkasti.

vola ... – pa ene dva hektarja zémle; to še ni bla uórang kmetija – bál bajta”, tako da je bilo pri njih mlinsko kamnoseštvo dobrodošel dopolnilni vir preživljanja. *“To je blo bál za zráven; máu kmetija, máu pa obrt.”*

V Struževem kot mlinske kamnoseke pomnijo le Puharje; Puhar so se pisali tudi na domačiji “pri Reginc”, kjer so imeli na svojih parcelah “*skalo spódi*”. Drugače je tam klesal kamne “*nekdo, ki ni bil iz Stružévga*” (se je spominjal Franc Pleša) in je imel na “*Kózlovih parcelah barako pod skalo*”.

Na Polico so prihajali na delo mlinski kamnoseki Puharji iz Kranja, člani številne in stare rodbine, ki jo vpisi v kranjsko župnijsko knjigo sporočajo od leta 1640 dalje, kot poklic moških pa je največkrat zapisan kamnosek.¹⁶ Pred Jožefom Puharjem (očetom Janeza, izumitelja fotografije na steklo, rojenega leta 1814), za katerega je v matični knjigi iz 18. stoletja prvokrat naveden poklic “Mühlstein Meister”, mojster za mlinske kamne, naj bi bila kamnoseka že njegov ded in praded. V stoletjih mlinov naj bi izdelovalo mlinske kamne v Struževem, v Podnartu in na Polici več Puharjev, ki so bili vsi v sorodu. Na Polici so bili na primer še leta 1920 na delu kar štirje: oče Janez Puhar¹⁷ ter sinovi Žan, Vinko in Francelj. In zadnji, Franc Puhar (roj. 1904, u. 1985),¹⁸ se je z družino tudi preselil na Polico (št. 8), imel tam mlinsko kamnoseško obrt od leta 1938 ter jo ohranjal do leta 1974, ko naj bi bil izdelal še zadnji kamen (Črnilc 2003: 2–5, 12). Obrt je bila njegov temeljni vir preživljanja. *“Ta kránski kamnoseki so se préh s tem pəržvél – ni jému nəc kmetije.”*

Iz Podgrada oziroma spod Ostrega vrha so kot najverjetnejši kamnoseki, tamkajšnji vaščani ali okoličani, iz leta 1758 sporočeni Jurij Gmajnar ter Gregor, Jakob in Primož Porkl, ki so z beneficiatom Raspovega beneficija Matijo Hudomalom tedaj sklenili pogodbo “za nakup kamnoloma mlinskih kamnov v gozdu Štanga” (kot so se imenovali vsi gozdovi okoli Ostrega vrha). Pogodbo z beneficiatom sta leta 1764 obnovila Jurij Gmajnar in Jakob Porkl (Grilc 2003: 71; po Umek 1991: 104). O dejavnosti starodavnih mlinskih kamnosekov spod Ostrega vrha oziroma o obstoju kamnoloma pa pričajo naslednji dokumenti: omemba iz leta 1611, da “so v njem za 21 goldinarjev izdelali dva para črnih in en par belih mlinskih kamnov za ljubljanski mestni mlin Kolečija”; zapis o dobavi kamnov iz tega kamnoloma iz leta 1617 in navedba kamnoloma v urbarju Ostrega vrha in Dola iz leta 1666 (Grilc 2003: 71). Njegova najzgodnejša omemba do sedaj pa je bila odkrita v zapuščinski razpravi po Juriju Galenbergu in sega v leto 1567.¹⁹

V Ortneku oziroma v bližnjem Žlebiču so bili izdelovalci črnih mlinskih kamnov “*strici*”, ki so to “*občasno délal – takrat ko ni blo družga zaslužka*”, je pripovedoval

¹⁶ Rodovnik rodbine Puharjev je dodobra raziskal ljubljanski umetnostni zgodovinar in fotograf Mirko Kambič, pisec več člankov o Janezu Puharju, duhovniku, svetovno znanem izumitelju fotografije na steklo.

¹⁷ V muzeju na Polici sta razstavljeni njegovo vaješko spričevalo in spričevalo za vodenje obrti, obe iz leta 1885. Kamnoseške obrti se je tri leta učil v Kranju, od 1871 do 1874.

¹⁸ V muzeju na Polici je razstavljeno tudi pomočniško pismo Franca Puharja iz leta 1932, ki sporoča, da se je rokodelstva – izdelovanja mlinskih kamnov – izučil pri očetu, “g. Puhar Janezu v Kranju v času 3. let”, od junija 1917 do junija 1920.

¹⁹ Podatek – plod zadnje raziskave, ki je objavljena v Kroniki, časopisu za slovensko krajevno zgodovino – mi je prijazno posredoval Viktor Grilc, neumorni raziskovalec zgodovine Podgrada (Grilc 2005: 273, 278).

Ludvik Kos. Dejavnost je živela *“sam préc po prvi svetovni vojni”*, pred njo je ni v spominu. Večini v teh krajih je bil sicer dopolnilni vir preživljanja na kmetiji izdelovanje suhe robe, oni pa so se lotili klesanja mlinskih kamnov. Pri tem jih je vzpodbudil, *“je razkúru bol”*, nek Pogačnik, ki je prišel v Žlebič z Gorenjskega (ali morda iz Ljubljane, od koder naj bi bil po pripovedovanju Antona Brčarja, sina nekdanjega ljubljanskega trgovca z mlinskimi potrebščinami, delo v kamnolomu pri Ortneku organiziral njegov oče Avgust).

O medsebojnih delovnih in lastniških razmerjih

24

So imeli mlinski kamnoseki kaj najetih delovnih rok ali so kamne klesali kar sami oziroma s pomočjo najožjih družinskih članov? So bili morda lastniki kamnoloma, v katerem so delali, ali so ga morali jemati v zakup? O tem so bistveno povedni le odgovori o Novakih z Jame in o Puharjih s Police.

“Pri Rótarju” na Jami, pri Novakovih, so v jamah delali samo domači – dva brata ali oče in sin. *“Včas dva, včas eden, včas pa nobeden. Se ni splačáu, da bi mel še kakšenga; pa tud noben ni máru delat tistga; to je biu téžak déu.”* Jame so bile ponavadi na njihovi zemlji, a če je tam zmanjkalo ustrezne skale, potem so se *“prestávli”* v sosednjo vas in Jožetov oče je *“neki plačvou tístmu lastniku – sej je tam na njegóvmu délou.”* Koliko so plačevali ali na kakšen način so morda izkoriščanje kamnoloma vračali z delom, se Jože ni več spomnil. Tudi vsi morebitni *“papiři”* so pogubljeni. *“Leta ta svéje pǎnesejo – obrt se je néhala – to se hítar pozáb takšna reč ...”*

Tudi pri Puharjevih na Polici so bili v delo vpreženi povečini oče in sinovi. Pri povečanju delovnega obsega so najprej zaposlovali možake iz okoliških vasi, po drugi svetovni vojni pa zlasti Dolenjce (ker tedaj *“tam ni blo dela za dobit”*) in celo nekega Varaždinca. Ti so (po Puharjevi preselitvi na Polico) stanovali in jedli kar pri njih doma. Kolikšen je bil njihov zaslužek, ne pomnijo, a slab ni mogel biti (kljub tedanjemu pomanjkanju dela), *“sej jim délovcov ni blo težko dobit”*. Ker Puharjevi niso imeli svoje zemlje, temveč le obrt – *“so od kamnov živél”* –, so morali svoje kamnolome vedno jemati v zakup. Ko so na Polici odkrili konglomeratno skalo, ustrezno za klesanje mlinskih kamnov, so z lastnikom zemljišča, gospodarjem domačije “pri Poličarju”, sklenili ustni dogovor, ki je ostal v veljavi do konca njihove dejavnosti. Pravice za izkoriščanje kamnoloma mu niso plačevali z denarjem, temveč v naturi in mu poleg tega vračali z delom. Dogovor je bil naslednji: Puhar in njegovi delavci pomagajo na kmetiji pri vseh večjih delih – pri košnji, žetvi in mlačvi *“so šli iz kamnoloma na póle(polje)”* –, kmetu Poličarju pa plačujejo še z gramozom, s *“šodrom”*, ki so ga “pridelovali” s tolčenjem oddrobljenih ostankov skale po izsekovanju mlinskih kamnov. In po gramozu je bilo v letih makadamskih cest veliko povpraševanja, tako da je imel Poličar od prodaje nedvomno precejšen dobiček. Simbioza med kmetom in mlinskim kamnosekom je bila popolna ...

O znanju

Tako pri mlinskih kamnosekih Novakih z Jame kot pri Puharjih s Police (oziroma iz Kranja) so obrtna znanja prehajala iz roda v rod, od očeta na sina. O tem mikavno priča celo uraden dokument, pomočniško pismo Franca Puharja iz leta 1932, v katerem mu "podpisana obrtna zadruga" (rokodelskih in sorodnih obratov) potrjuje, da se je "izučil izdelovanja mlinskih kamnov, rokodelstva pri g. Puhar Janezu v Kranju",²⁰ pri svojem očetu.

Eno najpomembnejših znanj za njihovo dejavnost pa je bilo brez dvoma dobro poznavanje kamnine, katero so izsekovali, oblikovali in obdelovali, saj je na njem temeljilo tudi iskanje in izbira ustreznega kamnoloma; in brez tega bi sploh ne obstajali ... Po pripovedovanju mlinarji, kupci njihovih izdelkov, niso marali kamnov s prevelikimi prodniki; teh naj bi se ne dalo dobro ostriti oziroma klepati in *"na njih se moka preveč greje"*. Izogibali so se tudi kamnom s črnimi prodniki, ki naj bi lahko potemnili belo moko. Za izdelovanje mlinskih kamnov so si morali torej poiskati skalo trdnega, gostega konglomerata, sestavljenega največ iz belih oziroma svetlih sivih prodnikov. *"Si hitro vídu, kakšen material je,"* se je spominjal Jože Novak z Jame. *"Če je búu béu, da ni blo prstí vmes, pa da je búu dróbenga péska – dǵgač ni blo nǵč."* Če so bili v njem večji *"oblákovci"* (prodniki), *"to manj zažélén (pa zató je glíh tko mlú; sám tíst se je bǵl hítar razžlebiu – se razglád) – bóls je búu bǵl dróbenga peska – mi smo djál lábora – tako smo rêkal včas. Če je búu ból béu, bóls je búu – da je blo menj tísteh črnǵh kamnov vmes."* Za črne prodnike *"so djál, da moko umaže; vsak se je ráj čǵra nmu ognjevál ..."*

Ustrezno znanje oziroma védenje o kakovosti, o posebni trdoti kamnine – tako iskani za izdelovanje črnih mlinskih kamnov – je nedvomno pripeljalo tudi v Ortnek omenjenega Pogačnika oziroma ljubljanskega trgovca z mlinskimi potrebščinami Brcarja, ki naj bi bil kamne iz tamkajšnje kamnine *"odkril pri nekih mlinarjih"*.

"Dóbreh kamnov pa ni blo velík," je še povedal Novak z Jame; *"da bi búu próu kapital; tákǵh, da bi jǵh mlinar rǵd imú (zméri so ble kǵkšne pripombe) ..."*

O izdelovanju mlinskih kamnov

Bele mlinske kamne so na Jami, v Struževem in na Polici *"sekali"*; z vrha navzdol so jih horizontalno²¹ izsekovali iz konglomeratne skale. V Podgradu vidne krožne sledi *"májzla pa macole"* v skali pod nekdanjim Ostrim vrhom pričajo o prevladujočem navpičnem²² izsekovanju črnih kamnov; v Ortneku pa so le lomili ustrezne skalne

²⁰ Gl. opombo 18.

²¹ Enako kot v Sloveniji žrmlje in mlinske kamne v Rifniku (prim.: Smerdel 2002, 2003); kot pričajo sledi v davnem galo-romanskem kamnolomu žrmeljjskih kamnov v Châblesu v Švici (prim.: Anderson, Duvauchelle, Agustoni 2001: 3–6) ali kot je na primer sporočeno za številne francoske kamnolome mlinskih kamnov (prim. npr.: Belmont 2001: 48, 49, 51–55 in: Azéma, Meucci, Naud 2003: 247–252).

²² O enakem načinu izsekovanja priča risba francoskega kamnoloma Coustarasse (commune d'Ucel, Ardèche), objavljena na strani 253 v članku: Azéma, Meucci, Naud 2003.

plošče ter jih potem oblikovali v mlinske kamne (enako kot v vzhodni Sloveniji pod Donačko goro²³).

Dokaj podrobno opisan postopek izdelovanja belih mlinskih kamnov iz savskega konglomerata (z vsemi uporabljanimi orodji) zaradi njegove sporočilnosti skoraj v celoti navajam iz objavljenih spominov Mare Črnilec (2003: 5–11), hčere Franca Puharja s Police:

26

“Najprej je moral priti do žive trdne skale, zato je bilo treba odstraniti vso jalovino, tako je oče imenoval zgornji del skalovja, ki je že delno razpadal ter prst in vse kar je raslo na njej. Stena skale je bila v mojih otroških letih zaradi izsekovanja kamnov visoka že 8 do 10 metrov, saj so vedno začeli sekati kamne zgoraj. /.../ Na skalo je oče z lesenim merilom napravil krog za kamen in ga označil z ogljem. Do druge svetovne vojne je delal kamne samo za mline, zato so imeli vsi v premeru 36 col. Za črto, ki je označevala krog, je izsekal 15 do 20 centimetrov široko zaseko, globoko pa toliko, kolikor naj bi bil kamen debel, 8, 10 ali več col. Kamen je zasekaval (s kamnoseškimi oskrdmi, glede na opravilo različno velikimi in težkimi kladivi, ki imajo na obeh straneh špico) stoje ali sede (na lesenem kamnoseškem stolčku, ki ga je sam napravil), enkrat z ene, drugič z druge strani. /.../ Začel pa je vedno stoje. Ko je bil kamen zasekan (nikoli nisem slišala druge besede), je oče na prednji strani pod kamnom napravil tri ali štiri ozke zaseke 10 do 15 centimetrov dolge. Vanje je vtaknil po dva platelca (na eni strani tanjše železne ploščice), s tanko stranjo obrnjena navznoter, med platelce pa je postavil po dva klina. Potem je izmenjaje tolkel po klinih z macolo, dokler kamen ni počil, dokler se ni odtrgal od skale. /.../ Včasih se je zgodilo, da je kamen počil poševno navzgor in ne naravnost, takrat je teden ali več delal zastoj. /.../ Ko je bil kamen odtrgan, ga je z lesenimi drogovi in z železno ‘štango’ postavil pokonci (za to sta bila potrebna vsaj dva) in ga s pomočjo enega od domačih zvalil pod streho, kjer je kamen dokončal. Kamen je namestil na tri zares velike prodnike, ki jim je rekel oblaki. /.../ Na kamen, ki je ležal na oblakih, je z lesenim ‘cirkelnom’, najbolj preprostim šestilom kar sem jih videla (v gozdu izbrano, v obliki črke V raščeno vejo prave mere), na sredini zarisal krog. /.../ Potem ga je začel obdelovati z lažjim kladivom, prav tako špičastim na obeh straneh (tope osti kladiv so jim do konca prve svetovne vojne ostrili kovači iz Naklega, odtlej so si z najdeno prenosljivo kovaško napravo pomagali kar sami). /.../ S takim kladivom je izsekal tudi okrogolino na sredini, do polovice kamna. Zelo natančno je obdelal tisti del kamna, ki je mlet in ta del je imenoval lice. Kamen je polepšal s kladivom, ki mu je rekel ‘štokhamer’ (kamnoseško zobato kladivo) /.../ Gotov mlinski kamen je spet, s pomočjo žene ali otroka, zvalil pod streho pred kamnolom, kjer so kamni čakali na odvoz na železniško postajo v Kranj.”

Gornjemu izčrpnemu opisu dodajam le še nekaj stavkov, ki jih je o sicer enaki tehniki izdelovanja in o času, potrebnem za dokončanje enega kamna, sočno pronicljivo ubesedil Jože Novak z Jame: *“Še préh, kə je bíu uóče, je délu tístga s 95 centimetrou po en teden povprečno. Pa máu je šu na póle vmes ... Kəksen se mu je pa podrekóu ... Rəd je póču, ko si ga s klinom odtərgu préč - takrát je blo nevárən ...”* In to se je

²³ Postopek izdelovanja (z vsemi orodji) je opisan v razpravi “Matí naša, daj nam danes naš vsakdanji kruh!” (Smerdel 2002: 155, 156; 2003: 138, 139).

rado zgodilo, *“če si premáu déleč sóu nóť – si ga sám polómu – se je slabo utørgu – če si míslu, da bo préh, da bo menj dela”* ...

Podatki o premerih in debelinah kamnov pa so naslednji: Novakovi na Jami so izdelovali mlinske kamne s premerom 95 centimetrov in debelino *“kókør se je ut ørgu”* ali pa *“kókør je blo naročilo; kókør je méu (mlinar) vodno moč”*. Spodnjaki, ‘težaki’ so bili najdebelejši 18-colski (46, 8 cm)²⁴ in tekači, ‘laufarji’ niso bili tanjši od 7 col (18, 2 cm); *“íánej niso délal”*. Po drugi svetovni vojni, ko so *“mlinarji že upéšal”*,²⁵ so začeli izdelovati manjše kamne, ki so jih *“kmétje naročvål”* za domače električne mline; *“da je vsak sám záse mlú”*. Puharjevi mlinski kamni so imeli vsi v premeru 36 col (93, 6 cm) in so bili debeli 8, 10 ali več col – tekači po 8 (20, 8 cm) in spodnjaki od 10 (26 cm) do 16 col (41, 6 cm). Po drugi svetovni vojni pa so tudi pri njih, glede na povpraševanje, začeli izdelovati kamne v manjšem premeru najmanj 50 centimetrov (Črnilec 2003: 6, 11). Edini podatek o merah črnih kamnov, pridobljen na temelju sledi, prihaja iz Podgrada (Grilc 2003: 71), iz kamnoloma pod nekdanjim Ostrim vrhom: *“V njem so sekali mlinske kamne v premeru okoli enega metra in debeline 20 centimetrov.”*

Tako kaže, da so imeli beli in črni kamni v premeru povečini med 90 in 100 centimetrov²⁶ in so bili debeli od 18 do 20 (tekači) oziroma od 26 do 46 centimetrov (spodnjaki). (V spominu sina ljubljanskega trgovca Brcarja, iz let med svetovnima vojnama, so tudi mlinski kamni v premeru med 80 in 140 centimetrov; idealna debelina spodnjaka in tekača pa naj bi bila v razmerju 60 in 40 odstotkov.) V deželi, v kateri *“so bili v večini mlini podložnikov”* in kjer je (na Kranjskem, v večjem delu današnje Slovenije) ob koncu 19. stoletja *“delovalo med tisoč petsto in tisoč sedemsto kmečkih (obrtniških) mlinov”* (Bogataj 1982: 15, 16), po izdelovanju večjih kamnov – kot se zdi – ni bilo potrebe ...

O transportu iz kamnoloma in naprej

Čeprav pri ubesedenju naslova *“Kamni, ljudje in voli(?)”* nisem imela kot navdih pred očmi in v mislih zgolj impresivne fotografije šestnajstih vpreženih parov istrskih *“boškarinov”*, vlekočih ogromno skalo nabrežinskega marmorja, temveč tudi nekaj pričevanj o volih kot človekovih pomočnikih pri transportu mlinskih oziroma žrmeljških kamnov,²⁷ se je dodani vprašaj, označujoč pri tem predvideno (ne pa tudi gotovo) zadevno vlogo volov, izkazal kot umesten. V obravnavanih krajih izdelovanja mlinskih kamnov

²⁴Po *“Altes österreichisches (Wiener) Mass und Gewicht”* – 1 Zoll = 12 Linien = 0.0263401 Meter – sem za izračunavanje debeline in premera kamnov, izraženih v colah, uporabljala pretvorbo: 1 cola = 2, 6 cm.

²⁵Kot je znano, je v Sloveniji gospodarska politika po sredini 20. stoletja podpirala le še razvoj mlinarske industrije; leta 1952 so z zakonom prepovedali mletje v kmečkih mlinih (Bogataj 1982: 15, 16).

²⁶Mlinski kamni s premerom do enega metra so sporočeni tudi spod Donačke gore (Smerdel 2002: 156; 2003: 139).

²⁷Uporaba volovske delovne moči pri transportu mlinskih kamnov je na primer sporočena iz Francije (Domme, Dordogne), iz 18. stoletja (Lacombe 2003: 323), sama pa sem o njej pisala v razpravi o žrmljah: Kamne so *“počasi spuščali po drči do kolovoza. Tam so jih naložili na vlačuge, preproste lesene sani (nanje je šlo do pet parov žrmeljških kamnov), in jih s parom volov privlekli do domačije”* (Smerdel 2002: 156; 2003: 139).

Franc Puhar, s Police pri Naklem, s kamnoseško oskrdjo izsekuje zaseko za črto, ki označuje krožni rob mlinkega kamna. Foto: M. Masterol, konec 60. ali začetek 70. let 20. stoletja

so se v obdobju med svetovnima vojnama ter tja do sedemdesetih let 20. stoletja, do koder je segel spomin, voli kot njihovi “prevozniki” pojavili le v enem primeru – pri Novakovih na Jami. Drugače je nedvomno mogoče zapisati, da so v slovenskih krajih v prejšnjih stoletjih tudi za prevažanje mlinških kamnov vpregali povečini vole; prav ti so bili najštevilnejši med vprežno govejo živino, s katero so morali podložniki opravljati po urbarjih predpisane vprežne tlake (Smerdel 2005: 350) – kot na primer tisti Štirpnčani, ki so v zori 16. stoletja prevažali “vse potrebne mlinške kamne h grajskim mlinom v Škofji Loki” (Žontar 1974: 9).

In kaj se je dogajalo s kamni po tem, ko so jih odtrgali iz skale? Njihova teža ni bila majhna; po pripovedovanju Ludvika Kosa iz Ortneka je imel eden okrog 150 kilogramov. V kamnolomih na Žrncu so po več kamnov zvezali skupaj v vlake in jih spuščali do doline. “Štirje so se uprli pa so ga vlekli ke dol po lesu.” Železniška postaja v Žlebiču je bila le za lučaj od tam ... Mlinški kamnoseki spod Ostrega vrha nad Podgradom naj bi bili izsekane kamne spuščali po drči do doline Besnice, kjer naj bi jih dokončno oblikovali, najverjetneje na jasi z ledinskim imenom “Knapovska draga”.²⁸ Morda so jih potem z voli odpeljali naprej do obeh plovnih poti, do Ljubljane in Save, in po izgradnji železnice Dunaj–Trst (1848 do Ljubljane) do železniške postaje Laze pri Dolskem (ali do Zaloga).

Povsod je bila najprej človeška moč, človeške roke, kar je premikalo, valilo kamne do voza ... Tudi na Jami in na Polici. V slednji so bili potem konji tisti, s katerimi so mlinške kamne vozili do železniške postaje v Kranj (na voz z lesenimi legami so bili pritrjeni z železnimi verigami). Puharjevim jih je v okviru medsebojnega dogovora najprej vozil Poličar, velik gorenjski ravninski kmet, ki je – kot je bilo za premožne

²⁸ Ledinsko ime je iz Franciscejskega katastra (iz leta 1826) izpisal Viktor Grilec.

kmete prepoznavno²⁹ – tako za vožnjo kot za druga dela vpregal konje. “*Kasneje so zaradi stiske z ljudmi na kmetiji dali samo voz in konje*” ter so Puharjevi vozili sami (Črnilec 2003: 9). Njihovo prevažanje kamnov s konji je pisateljsko svobodno – vendar kot mikaven literarni pomnik tej dejavnosti – v črtici “Kamen skala” ubesedila Berta Golob: “Mlel sem dolgo let. /.../ Okoli leta 1910 je bilo, ko me je kupil gospodar na Vodnikovem trgi v Ljubljani. /.../ Tja dol me je pripeljal mladi France iz mojega rojstnega skalovja nad posušeno strugo Tržiške Bistrice. Iz nje me je izklesal nekdo drug in me oblikoval. /.../ Potem sem se ves dan vozil z Gorenjske v belo cesarsko mesto. Hijo, hijo, Lojko, je konja priganjal mladi France. /.../ Kupil me je mlinar z Dolenjskega. ...” (Golob 2004: 277).

Novakovi z Jame pa so kamne vozili z voli; pravzaprav z enim volom: “*Dva je naenkrat pélu – sej je blo dóst za volíčka ...*” Na železniško postajo v Medvode (“*al pa u Škofjo Loko*”) so jih peljali vsaj enkrat na mesec, ko so se nabrali. “*Vsák mész enkrát gotóv jih je naprēj lífru,*” je o očetu pripovedoval Jože Novak. “*Voz si bál blíz zapelou – pol pa po dílah, po plohíh – tko smo jih valíl kamne. Odzadi je eden s kólam pǎrtísku, dva pa máu opírala, da ni pádu – pa je šlo počás ...*” Voz je bil “číst navaden šínar”, lojtnik z lesenimi okovanimi kolesi, kateremu so lojtrnice sneli in nanj drugega ob drugem položili pod kamna lesena tramova “*légnarja*”. In vol z imenom Sori (“*rumene barve*”) ali pa Pisanc (“*bol rjáv, še stare pasme*”), vprežen v volovski komat – prav navadno, “*glíh tíst, kǎ za na njívo*” –, je po ukazu “*géjs*”, naprej, potegnil voz z mlinskima kamnoma na pot ...

29

O stíkih med mlinskimi kamnoseki in mlinarji ter o prodaji

Po pričevanjih dolenjskih mlinarjev iz “mlinarske doline” gornje Krke, pomembnih kupcev belih in črnih kamnov iz obravnavanih kamnolomov, je dober bel tekač zdržal pri normalnem, stalnem mletju “dobri dve leti” in debelejši spodnjak je “zdržal več”. Zelo trdi črni kamni pa so lahko mleli tudi do deset let in dlje (Bogataj 1982: 126). Beli mlinski kamni naj bi se bili vsako leto obrabili za eno colo (2, 6 centimetra).³⁰ Mlinarji kot kupci so z mlinskimi kamnoseki kot njihovimi prodajalci tako vzdrževali dokaj pogoste stike. “*Stalno smo mél veze z mlinarji,*” se je spominjal Jože Novak. Priči njihovega medsebojnega komuniciranja sta dve dopisnici, ohranjeni v hišnih arhivih dveh dolenjskih mlinarjev.³¹ Na eni na primer izdelovalec Janez Novak z Jame obvešča mlinarja Novaka iz Drašče vasi, “*... da lahko dobite mlinske kamne debele 16 + 12 col dobre kamne ...*”; na drugi pa Franc Puhar s Police sporoča mlinarju Bedenetu iz Šmihela pri Žužemberku, “*... da imam mlinske kamne v zalogi in jih lahko dobite in to prvovrstno blago*”.

²⁹ Konj je bil na Slovenskem “vaški statusni simbol; prepoznaven živalski glasnik premožnega in družbene sanje ubožnega kmeta”. ... “... Konje so imeli za oranje ‘ta bogati’, vole ‘ta srednji’ in reveži so orali s kravami ...” (Smerdel 2005: 341, 357).

³⁰ Po pripovedi mlinarja Franca Obolnarja iz Dolenje vasi pri Čatežu. (Zapis Borisa Mravljeta iz leta 1976, Arhiv etnološkega oddelka Dolenjskega muzeja v Novem mestu.)

³¹ Kopiji mi je v svojem arhivu prijazno poiskal Janez Bogataj.

Ludvik Kos, iz Žlebiča pri Ortneku, si v enem izmed kamnolomov na Žrnovcu ogleduje vzorec "zrnjevca", trde kamnine, iskane za izdelovanje črnih mlinskih kamnov. Foto: I. Smerdel, 2005

Ceno so jim postavljali na podlagi veljavne cene za colo kamna. V obdobju med obema vojnama je bila ta po pripovedovanju Jožeta Novaka 30 dinarjev (10-colski kamen je torej stal 300 dinarjev),³² po drugi svetovni vojni (okrog leta 1950) so mlinarji plačevali eno colo belega kamna po 3000 dinarjev (Bogataj 1982: 128), en par belih kamnov, tekač in spodnjak, pa sta v začetku sedemdesetih let preteklega stoletja pri Puharju stala 47.000 dinarjev (spod Donačke gore je bil za čas med letoma 1965 in 1970 sporočen primerljiv podatek, da so žrmlje s premerom okrog 42 centimetrov tedaj stale 28.000 dinarjev, in je bilo tele vredno 35 tisočakov).³³ Po spominu Antona Brcarja (roj. 1930), sina ljubljanskega trgovca z mlinskimi potrebščinami, je bila cena mlinskih kamnov "*vedno za par*" in je pred drugo svetovno vojno znašala "*ene dve do tri mesečne plače delavske*" ...

Mlinarjem, ki so na slovenskem podeželju veljali za bogataše (prim.: Bogataj 1982: 157, 159), cene kamnov nikakor niso bile ovira za njihov občasno neobhoden nakup. Le-temu so posvečali precej pozornosti. Kamne so kupovali povečini neposredno pri izdelovalcih³⁴ ali pa posredno prek združenja mlinarjev ali trgovin, ki so jih prodajale: "med obema vojnama Brcar ter Čadež & Komp. v Ljubljani, po vojni pa Mlinostroj v Domžalah (umetni kamni) in podjetje Mlinar v Ljubljani (vse vrste kamnov)" (Bogataj

³² Žrmlje iz Rifnika so tedaj na primer stale 200 dinarjev in štruca kruha 2 dinarja (Smerdel 2002: 157; 2003: 139).

³³ Gl. op. 32.

³⁴ Kupovali so jih na dva načina: najpogosteje so po pošti vprašali mlinskega kamnoseka po kamnih, ki so jih želeli, nato jim je ta – spet po pošti – odgovoril; mlinar je kamne naročil po pošti in kamnoseku poslal denar; ta pa je potem kamne odposlal po železnici do postaje, ki je bila mlinarju najbližja. Po drugem načinu je šel mlinar sam z vozom na Jamo, na Polico ali v druge kraje, kjer so izdelovali ali prodajali kamne; sam je namreč želel izbrati ustrezno debelino kamna in nekateri med njimi so praviloma vedno sami odšli po kamne (Bogataj 1982: 126).

Štefka Pavlin, gospodinja velike kmetije "Pri Poličarju" na Polici pri Naklem, pred Puharjevo delovno barako v tamkajšnjem "Muzeju mlinskih kamnov v naravi". Foto: I. Smerdel, 2005

1982: 126). V Adresarju mesta Ljubljane in okolice iz leta 1928 (str. 556) je kot edina trgovina z mlinskimi potrebščinami navedena "Čadež & Brcar, Kolodvorska ul. 35, T. 27–25", ki naj bi bila šla "*v letih krize*" v stečaj. Spisi v ljubljanskem zgodovinskem arhivu pa iz leta 1931 sporočajo novo "firmo Brcar & Co., družbo z omejeno zavezo", ki jo je tedaj z družabnikom Oskarjem Nussbergerjem, "mlinskim stavbenikom", ustanovila Franja Brcar (s pisnim dovoljenjem moža Antona); družba, ki je bila registrirana za vse mogoče, "zlasti (kot trgovina) z vsemi potrebščinami za mline in žage in s tozadevnimi stroji", je "z obratovanjem prenehala 30. XII. 1939".³⁵ Tudi trgovec Anton Brcar je imel po sinovem pripovedovanju pogoste in neposredne stike z mlinarji. Najprej s kolesom in kasneje z avtomobilom je potoval po deželi in si po mlinih iskal stranke; s kamni je trgoval po "*celi (tedanji) Sloveniji*" in tja "*do Splita*". Mlinarji so mu plačevali v denarju pa tudi v naturi – z moko –, ki naj bi jo bil Brcar delil svojim zaposlenim.

Kljub uvajanju umetnih mlinskih kamnov (od začetka 20. stoletja) so mlinarji na podlagi dobrih izkušenj z domačimi naravnimi kamni kupovali največini slednje; "pri čemer je največji sloves veljal belim kranjskim kamnom iz obsavskega konglomerata". Pri njih je zadoščalo "samo občasno oklepavanje po obrabi, ker jih je že narava obdarila z vsemi za mletje potrebnimi lastnostmi" (Struna 1974: 52, 53). Namesto značilnih in ostrilnih brazd so imeli ti kamni "srce" ... (tako imenovano praznino med gornjim in spodnjim kamnom).³⁶

³⁵ ZAL (Zgodovinski arhiv Ljubljana), Spisovno znamenje vp. C. IV, 268, Oddelek št. III.

³⁶ Ta je morala segati do vzporednih mlevskih plošev, to je do premera 30 centimetrov in višine poldrugi centimeter (Struna 1974: 52).

Sklepne besede

32

Razmerja med kamni (nekaterimi kamninami, ki so jih na Slovenskem uporabljali za izdelovanje mlinskih kamnov), ljudmi (sporočenimi mlinskimi kamnoseki, ki so jih iz skal izsekavali) in konec koncev tudi voli (vsaj enim osamljenim, ki je s svojo močjo vlekel na postajo voz in dva kamna), so tako odstrta in ubesedena. V kolikor so bile posamezne skupne ugotovitve o njih sploh možne – zavoljo raznovrstnosti pripovedovalcev in drugih raznolikih virov ter zato tudi vsebinsko neenakovrednih, neuravnoteženih in časovno ne-sočasnih pripovedi in podatkov –, so skozi razpravo nanizane v posameznih poglavjih in jih na koncu ne kaže še enkrat povzemati. Bi bilo zapisanemu mogoče kaj dodati? Verjetno bi bolj poglobljeno preučevanje dolskega arhiva priteslo še kak pričevalen vsebinski drobec o delovanju nekdanjih mlinskih kamnosekov pod Ostrim vrhom nad Podgradom ter s temi okruški dopolnilo njihovo podobo; in nedvomno bi natančne izmere sledi izsekavanja v skalah obiskanih kamnolomov z ustreznimi tehničnimi risbami in izračuni začrtale njihove bolj neizpodbitne časovne obrise ... Na začetni raziskovalni poti je možnih še dosti odcepov in novih povezav.

Sklepno vezivo prispevka pa naj bo le še nekaj besed o današnjem stanju obravnavanih kamnolomov, o sekundarni rabi mlinskih kamnov, o spominu in pozabi ... Na Jami in v Struževem o dejavnosti nekdanjih mlinskih kamnosekov pričajo le z mahom poraščene skale z maloštevilnimi krožnimi izseki, ki bi jih človek brez zadevnega védenja zlahka prezrl; v Podgradu strm spust pod razvaline starega gradu med podrtimi drevesnimi debli razkrije impresiven pogled na skalnato steno z dobro vidnimi krožnimi sledmi, ki jo v zadnjem času "osvajajo" prosti plezalci; v Ortneku strmo prebijanje skozi gosto podrast odpre pogled na skalo, ki zaradi drugačnega načina izdelovanja – lomljenja kamnitih plošč za mlinske kamne – nepoznavalcu nič ne pove; in edino na Polici je nekdanji kamnolom ne samo dostopen, temveč tudi odprt kot "Muzej mlinskih kamnov v naravi", v katerem so pogosti gostje posebej geologi ... V obiskanih krajih je še mogoče tu in tam celo uzreti kak mlinski kamen; v "drugem življenju", v sekundarni rabi, so ti povečini okrasna sestavina vrtnih skalnjakov ali pa trdna kamnita miza.

V razmerju med spominom in pozabo sta le dva kamnoloma – tisti v Podgradu pri Ljubljani in oni na Polici pri Naklem – postala negovana dediščina; najsibo snovna ali nesnovna. V obeh krajih jo na tak ali drugačen način ohranjajo ozaveščene posameznice in posamezniki; spomin na nekdanje kamnolome in mlinske kamnoseke pa se je naselil celo v slovstvo. Iz prvega kraja ljudski pesnik skozi pesem kukavice sporoča: "Kuku-kuku že tiček prepeva, / pin-pink, pin-pink, kladivo odmeva. / Pin-pink, kuku kamnarjev je dan, / da mlinski je kamen iz stene sklesan. / ... / So kamnarji pustili nam svoje sledi, / na stare te čase, ki že dolgo jih ni. / ..." In v drugem pisateljica skozi dialog med mlinskim kamnom in "dečkom iz silicijeve dobe" nagovarja zanamce: *Nikar me ne pozabi. Moj čas pa se končno izteka. Razpoko čutim v sebi. Kisel zrak, ogreneli dež, neizprosni čas, vse to me bo razklalo in zdrobilo. V tebi pa je moč rasti. Zato ti zaupam.* "Zbogom, stari mlinski kamen. Nekaj ti obljubim: obiskal bom staro strugo Bistrice; skalovje, kjer si bil doma." *Če ti bo kdo še znal pokazati pot?*

LITERATURA IN VIRI

ADRESAR

1928 *Adresar mesta Ljubljane in okolice*. Ljubljana : Adana. Letnik 1.

ANDERSON, T.; DUVAUCHELLE, A.; AGUSTONI, C.

2001 Carrier et forgeron gallo-romains à Châbles. *Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise = Freiburger Hefte für Archaeologie* 3, str. 2–13.

AZÉMA, Jean-Pierre Henri; MEUCCI, Roger; NAUD, Georges

2003 Carrières et diffusion des meules de moulins dans le département de l'Ardèche (début du XIXe s.). V: *Meules a grains : actes du colloque international de La Ferté-sous-Jouarre*, 16 – 19 mai 2002 (ur. M. Barboff, F. Sigaut, C. Griffin - Kremer, R. Kremer). Paris : Ibis Press, Maison des Sciences de l'Homme, str. 239–257.

BELMONT, Alain

2001 La pierre et le pain : les carrieres de meules de moulin de Quaix-en-Chartreuse (XVIe–XVIIIe siècle). *Histoire & Sociétés Rurales 16–2e semestre*, str. 45–79.

BOGATAJ, Janez

1982 *Mlinarji in žagarji v dolini zgornje Krke*. Novo mesto : Dolenjski list ... [etc.]

COREL, Anton

2004 Kamnarjeva pomlad. 1 str. tipkopisa.

ČRNILEC, Mara

2003 *Izdelovalci mlinjskih kamnov, umetniki izdelkov iz konglomerata*. Naklo: Občina Naklo.

FERENC, Mitja; ZUPAN, Gojko; BAVDAŽ, Mateja

2003 *Pokopališča in nagrobniki kočevskih Nemcev*. Ljubljana : Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

GOLOB, Berta

1999 *Daljna preteklost naše vasi*. Struževo : Krajevna skupnost.

2004 Kamen skala. V: *Žuborenje Slovenije*. Ljubljana : Jasa, str. 277–278.

GRILC, Viktor

2003 *Podgrad pri Ljubljani : kratka zgodovina*. Ljubljana : Kulturno društvo Podgrad.

2005 Prispevek k zgodovini gospostva Osterberg. *Kronika* 53, št. 3, str. 267–282.

HORVAT, Aleksander; ŽUPANČIČ, Matej

1987 Prazgodovinske in rimske žrmlje v zahodni Sloveniji : (prvi rezultati petrografske analize). *Geološki zbornik* 8, str. 105–110.

KRAJEVNI LEKSIKON

1937 *Krajevni leksikon Dravske banovine*. Ljubljana : Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine.

1968 *Krajevni leksikon Slovenije, I. Knjiga, Zahodni del Slovenije*. Ljubljana: DZS.

1971 *Krajevni leksikon Slovenije, II. Knjiga, Jedro osrednje Slovenije in njen jugovzhodni del*. Ljubljana : DZS.

LACOMBE, Claude

2002 (ur. M. Barboff, F. Sigaut, C. Griffin-Kremer, R. Kremer). Paris: Ibis Press, Maison des Sciences de l'Homme, str. 312–333.

2003 Les meulières de la plaine de Born, à Domme (Dordogne), du XVIIIe au XXe siècle histoire, exploitation et conditions de travail. V: *Meules a grains: actes du colloque international de La Ferté-sous-Jouarre*, 16 – 19 mai.

SMERDEL, Inja

2002 Mati naša, daj nam danes naš vsakdanji kruh! : O izdelovanju, prodaji in rabi žrmlj v odmaknjenih predelih Slovenije. *Etnolog* 12 (63), str. 141– 194.

2002 (ur. M. Barboff, F. Sigaut, C. Griffin-Kremer, R. Kremer). Paris : Ibis Press : Maison des Sciences de l'Homme, str. 125–148.

2003 Notre mère, donnez-nous aujourd'hui notre pain quotidien!: De la fabrication, de la vente et de l'emploi du moulin à bras dans les régions reculées de la Slovénie. V: *Meules a grains : actes du colloque international de La Ferté-sous-Jouarre*; 16 – 19 mai

2005 "Bol si pámetn ku člók," je rekel volu?: O razmerju človek – vol v vsakdanu in kulturi pivškega kmeta. V: Janko Boštjančič (ur.), *Slavenski zbornik*. Slavina : Kulturno društvo, str. 341–379.

STRUNA, Albert

1974 Mlinarstvo nekoč in danes. V: *Mlini na Gorenjskem* (katalog razstave). Kranj: Gorenjski muzej, str. 45–54.

ŠMITEK, Zmago

1981 *Občina Kočevje*. Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, 20. stoletje. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.

UMEK, Ema

1991 *Erbergi in dolski arhiv*. Ljubljana : Arhiv Republike Slovenije.

VESEL, J.; STRMOLE, D.; SENEGAČNIK, A.; PAVŠIČ, J.; PAVLOVEC, R.

1992 *Naravni kamen : kamnarsko geološki leksikon*. Ljubljana : Geološki zavod ... [etc.]

ŽONTAR, Majda

1974 Mlini na Gorenjskem. V : *Mlini na Gorenjskem : razstava Gorenjskega muzeja*. Kranj: Gorenjski muzej, str. 7–41.

34

BESEDA O AVTORICI

Inja Smerdel, mag., muzejska svetovalka, kustodinja za ruralno gospodarstvo v Slovenskem etnografskem muzeju 1980–1995, glavna urednica znanstvene publikacije *Etnolog* 1991–1995, direktorica SEM 1995–2005 in od tega leta dalje ponovno kustodinja za ruralno gospodarstvo oziroma za kulturo gospodarskih načinov. Je avtorica več kot sto šestdeset objavljenih razprav in člankov, izmed katerih so nekateri izšli tudi v tujih jezikih; z njimi si prizadeva umeščati védenja o posameznih prvinah slovenske etnološke dediščine v mednarodni strokovni prostor. Tema, ki jo je vsa leta raziskovanj raznovrstnih sestavin ruralnega gospodarstva nedvomno najbolj vznemirjala, so odnosi med človekom in živalmi. Po razkrivanju razmerij človek – ovca in človek – ptica so prišli v zadnjem času v središče njenih raziskovalnih prizadevanj delovni voli: od njihovega stvarnega pomena v strukturah vsakdanjega življenja v ruralnih civilizacijah do njihovih preteklih in sodobnih metaforičnih pomenov.

ABOUT THE AUTHOR

Inja Smerdel, MA, is a museum adviser with the Slovene Ethnographic Museum in Ljubljana. She was curator of rural economy at the Slovene Ethnographic Museum from 1980 to 1995, editor-in-chief of the scientific periodical *Etnolog* from 1991 to 1995, director of the SEM from 1995 to 2005, and since then again curator of rural economy or the culture of economic methods. She has published over one hundred sixty treatises and articles, some of which have been published in foreign languages; in these articles she attempts to place the knowledge on the individual elements of the Slovene ethnological heritage in the international professional area. The theme that has animated her most throughout her research activities into various elements of the rural economy are the relations between man and animal. After exploring the relations between man and sheep and man and birds, her latest research work focuses on working oxen: from their real significance in the structure of daily life in rural civilisations to their past and contemporary metaphorical meanings.

SUMMARY

STONES, PEOPLE AND OXEN (?)

Memories of work in some Slovene millstone quarries

The article entitled *Stones, people and oxen (?)*, subtitled *Memories of work in some Slovene millstone quarries*, is a specific verbal conglomerate of the topography of known and discovered millstone quarries in Slovenia and an ethnological treatise on millstone makers; it addresses the duration and type of their activity, their mutual relations, skills, basic working techniques and tools, transport of millstones, communication with customers and sales. The treatise is based on a confrontation of rare bits of information from a variety of sources with scant memories of millstone makers in Slovenia and the stories of individuals who still had a chance to see them at work. (The article was written as an invited contribution and presented at an international colloquium in Grenoble (September 22–25, 2005) in Maison des Sciences de l'Homme/Alpes, under the title *Les meulières. Recherche, protection et mise en valeur d'un patrimoine industriel européen (antiquité – XXIe s.)*).

35

In Slovenia, where the rock layer below the soil largely consists of deposits, white millstone were usually made from softer and light-colour, white limestone conglomerates or conglomerates containing mainly limestone pebbles; black millstones were cut from harder and darker, brown-grey flint conglomerates. The treatise describes the white millstone quarries in Jama, Struževo, and Polica (the mineral known under the name *Sava gompholite (Nagelfluh)* is an unevenly hard Quaternary conglomerate with mainly grey limestone boulders and a varied sandy and marl binding; in the case of Polica perhaps an even older Tertiary conglomerate); the quarries of black millstones were in the villages of Podgrad (Permian carbonate conglomerate with a quartz-sandy binding) and Ortnek (Permian quartz conglomerate).

The final binding of this article are a few words about the present condition of the treated quarries, the secondary use of millstones, memories and oblivion. In the relation between the latter, only two quarries – those in Podgrad near Ljubljana and in Polica near Naklo – have become cultivated heritage, either material or immaterial. In both places the memory of the quarries is in one or another way preserved by heritage-conscious individuals, and the memory of the former quarries and millstone makers has even found its way into literature.